

شکل‌گیری و کارکردهای مرجعیت علمی زرارة بن اعین
سید علیرضا حسینی شیرازی، محمد لطفی پور
فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال نوزدهم، شماره ۷۴ «ویژه پژوهش‌های حدیثی»، بهار ۱۴۰۱، ص ۹-۴۶

شکل‌گیری و کارکردهای مرجعیت علمی زرارة بن اعین

سید علیرضا حسینی شیرازی^۱
محمد لطفی پور^۲

چکیده:

انقلاب علمی و فرهنگی شیعه در عصر امامت امام باقر علیه السلام با مدیریت پیوسته آن حضرت و تربیت راویان کوشا و فرهنگ‌گستر آغاز گردید. در پرتو هدایت امام معصوم، جامعه شیعه از مرحله فقر فرهنگی گذر کرده و به مرحله شکوفایی و بالندگی رسید. زرارة بن اعین یکی از آن نخبگان شیعه است که با دریافت حداکثری آموزه‌های دینی در جایگاه مرجعیت علمی قرار گرفته و به نشر آن معارف در بستر جامعه فرهنگی پرداخت.

توجه ویژه نهاد امامت به زراره، ضرورت بازشناسی ویژگی‌های وی و هم‌چنین کارکردشناسی فرهنگی او در جایگاه مرجعیت علمی را بیش از پیش نمایان می‌سازد. نوشتار حاضر، با شیوه تحلیل متون حدیثی و رجالی شیعه، به این دو امر مهم پرداخته است.

واژگان کلیدی:

امام باقر علیه السلام، امام صادق علیه السلام، تاریخ حدیث شیعه، زرارة بن اعین، مرجعیت علمی

۱. استاد سطح عالی مرکز تخصصی علوم حدیث حوزه علمیه قم Sahoseini14@gmail.com
۲. دانش‌آموخته سطح ۳ مرکز تخصصی علوم حدیث حوزه علمیه قم. Mohammad.lotfipur@gmail.com

۱. طرح مسئله

بنیادی‌ترین عامل برای ورود به عرصه اعتبارسنجی احادیث اهل بیت علیهم‌السلام، مطالعه پیشینه تاریخ حدیث شیعه است.

نمی‌توان بدون توجه به این پیشینه، سخن شیخ بهائی در مشرق‌الشمسین^۱ و شیخ حسن عاملی^۲ در منتقى الجمال را درباره از میان رفتن قرائن موجود در منابع پیشین حدیثی، به عنوان پیش فرض قرار داد و برپایه نظام اعتبارسنجی راوی محور حوزه حدیثی حله پیش رفت.

از مباحث مهم تاریخ حدیث، بحث حوزه‌ها و مکتب‌های حدیثی شیعه، به خصوص حوزه حدیثی کوفه است. این حوزه، نخستین حوزه جغرافیایی برخوردار از حضور گسترده مستمعان شیعه بود، که هدف نهاد امامت جهت دریافت و نشر آموزه‌های شیعی قرار گرفت؛ تا افزون بر رفع نیازهای فرهنگی خویش از توان بسترسازی و بهره‌مندسازی آیندگان نیز برخوردار گردد.

هر حوزه حدیثی دارای شخصیت حقوقی است که حوزه کوفه نیز از این پدیده مستثنا نیست. برای شناخت شخصیت حقوقی حوزه کوفه، می‌بایست آثار تولید شده اشخاص حقیقی و راویان فعالی که بار تحمل احادیث شیعه در خارج از کوفه - به ویژه مدینه^۳ - و انتقال آن به کوفه را به دوش کشیدند، مورد بررسی همه جانبه قرار داد.

از میان اشخاص حقیقی، مهم‌ترین نقش رانسل اولیه این راویان به عهده گرفتند. امام صادق علیه‌السلام از این افراد با عنوان مشیر^۴ «أصحابُ أبي» یا «قُرّای ظاهرة»^۵ یاد می‌کنند.

۱. الشیخ البهائی، مشرق‌الشمسین، ص ۳۱: «و خفي عليهم قدس الله أرواحهم كثير من تلك الأمور التي كانت سبب وثوق القدماء بكثير من الأحاديث...».

۲. العاملی، منتقى الجمال، ج ۱، ص ۱۴: «... فلما اندرست تلك الآثار واستقلت الأسانيد بالأخبار اضطّر المتأخرون إلى تمييز الخالي من الزيب وتعيين البعيد عن الشك؛ فاصطلحوا على ما قدّمنا بيانه».

۳. برخی از داد و ستدهای حدیثی بین امام علیه‌السلام و اصحاب در ایام حج، به خصوص در منطقه منی صورت گرفته است؛ رک: الکلینی، الکافی، ج ۱، ص ۲۶۲، ح ۵؛ همان، ص ۴۹۱، ح ۹؛ همان، ج ۳، ص ۳۱، ح ۷.

۴. رک: حسینی شیرازی، سید علیرضا، لطفی پور، محمد، مصداق یابی و کارکردهای فرهنگی واژه «أصحابُ أبي» در کلام امام صادق علیه‌السلام.

۵. الطبرسی، الإحتجاج، ج ۲، ص ۳۲۷.

این گروه، مسئولیت گسترش فرهنگ شیعه به بستر عمومی جامعه، حفظ میراث و انتقال آن به نسل‌های پسین را دارند. توجه خاص به این اشخاص کاشف از سرمایه‌گذاری صادقین علیهم‌السلام برای پرورش آن‌ها به عنوان مراجع علمی می‌باشد. زراره از یارانی است که با مدیریت پیوسته امام معصوم علیه‌السلام در جایگاه مرجعیت علمی قرار گرفت. در نوشتار حاضر به ویژگی‌های زراره و هم‌چنین کارکرد و پیامدهای این جایگاه در حوزه حدیثی کوفه به تفصیل پرداخته خواهد شد.

۲. شناخت‌نامه زرارة بن اعین

زرارة بن أعین بن سُنْسَن (متولد: حدود ۸۰ ق^۱ - وفات: ۱۴۸ یا ۱۵۰ ق) از طبقه اول اصحاب اجماع^۲ و یاران خاص امام باقر و امام صادق علیه‌السلام و از بزرگ‌ترین فقیهان و ادیبان و متکلمان شیعه^۳ بود. امام جعفر صادق علیه‌السلام او را از برترین اصحاب خود برشمرده است.^۴ تعابیر بلندی که در این‌گونه روایات به چشم می‌خورد بیان‌گر نقش والای او در پاس‌داشت احادیث اهل بیت و انتقال آن به دیگر نسل‌ها است.^۵ اسم اصلی او، عبدربه و لقبش زراره بوده است.^۶ کنیه او را ابوعلی^۷ یا ابوالحسن^۸ ذکر کرده‌اند. زراره از خاندان آل اعین است که منسوب به اعین بن سُنْسَن می‌باشند: افراد آل اعین، کوفی و بیش‌ترین آن‌ها در شهر کوفه ساکن بوده‌اند.^۹ کاوش در خاندان‌های شیعی برخاسته از کوفه چنین نشان می‌دهد که این خاندان بیش از دیگران به خدمات علمی مشغول بوده‌اند.

سال نوزدهم، شماره ۷۴، بهار ۱۴۰۱

۱. الزراري، رسالة أبي غالب الزراري، ص ۱۳۶؛ ويقال إنه عاش سبعين سنة.

۲. الكشي، إختيار معرفة الرجال، ص ۲۳۸، شماره ۴۳۱.

۳. الزراري، رسالة أبي غالب الزراري، ص ۱۳۶؛ والمتكلمون من الشيعة تلامیذه.

۴. النجاشي، رجال النجاشي، ص ۱۷۵.

۵. الكشي، إختيار معرفة الرجال، ص ۱۳۵، ش ۲۱۵؛ ص ۱۳۶، ش ۲۱۹.

۶. همان، ص ۱۳۳، ش ۲۱۰؛ ص ۱۳۶، ش ۲۱۷.

۷. همان، ص ۱۳۳، ش ۲۰۸.

۸. ابن الندیم، الفهرست، ج ۱، ص ۲۷۲؛ الزراري، رسالة أبي غالب الزراري، ص ۱۳۳.

۹. النجاشي، رجال النجاشي، ص ۱۷۵.

۱۰. الزراري، رسالة أبي غالب الزراري، ص ۱۲۷.

جد زرارہ، مُنْشَن از راہبان مسیحی بہ شمار آمدہ است. پسرش اعین نیز بہ مسیحیت ملتزم بودہ و پس از اسارت بہ دست مسلمانان و رفتن بہ قبیلہ بنی شیبان بہ اسلام گروید.^۱ از گزارش‌های پُر شمار در کتاب کشی برداشت می‌شود کہ اعین و فرزندانش از اہل سنت بودہ^۲ و سپس جمعی از آنان شیعہ شدہ‌اند.^۳ زرارہ بہ ہمراہ حمران، از شاگردان حکم بن عتیبہ^۴ بودہ کہ بہ تدریج از حَکَم فاصلہ گرفتہ و بہ جمع یاران امام باقر علیہ السلام پیوستند.^۵ امام صادق علیہ السلام بہشت را بہ زرارہ بشارت دادہ است.^۶ وی از اصحابی است کہ پرسش‌گری دغدغہ‌مند او موجب شد تا صحیفۃ الفرائض را با دست خط امیرالمومنین علیہ السلام و املای پیامبر اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کہ در بردارندہ احکام الہی بود مشاہدہ کند.^۷ گرچہ آثار زرارہ در تمام زمینہ‌های دین شناختی مشاہدہ می‌شود؛^۸ اما در منابع فہرستی، فقط با نام بردن از کتاب الاستطاعة والجبر بسندہ شدہ است.^۹ بعضی از منابع رجالی وفات زرارہ را در سال ۱۴۸ قمری بعد از شہادت امام صادق علیہ السلام،

سال نوزدهم، شمار ۱۴۸، بجا دارد

۱. همان، ص ۱۲۹؛ ابن الندیم، الفہرست، ج ۱، ص ۲۷۲.
۲. الکشی، اختیار معرفۃ الرجال، ص ۱۷۸، ش ۳۰۸؛ ص ۱۸۱، ش ۳۱۸؛ ص ۲۱۰، ش ۳۷۰.
۳. الزراری، رسالۃ أبی غالب الزراری، ص ۱۳۵.
۴. ابو محمد حکم بن عتیبہ کندی (متوفای ۱۱۴ یا ۱۱۵ ق) از فقہای اہل سنت محسوب می‌شود. لکن برقی او را در طبقہ اصحاب امام سجاد علیہ السلام بر شمرده است. (البرقی، کتاب الرجال، ص ۹) شیخ طوسی در رجال خود، مذهب وی را بتیریہ از شاخہ‌های زیدیه می‌داند. (الطوسی، رجال الطوسی، ص ۱۸۴) همو بر امام باقر علیہ السلام دروغ می‌بست (الکشی، اختیار معرفۃ الرجال، ص ۱۵۸، ش ۲۶۲) و حضرت او را بہ سبب فتاوی غیر صحیح نفرین کردہ (الکلینی، الکافی، ج ۱، ص ۴۰۰، ح ۵؛ همان، ج ۷، ص ۳۹۵، ح ۴) و وی را بہ عنوان عامل گمراہی و انحراف جامعہ اسلامی معرفی کردند. (الکشی، اختیار معرفۃ الرجال، ص ۲۴۰، ش ۴۳۹)
۵. الکشی، اختیار معرفۃ الرجال، ص ۲۱۰، ش ۳۷۰.
۶. همان، ص ۱۷۸، ش ۳۰۸.
۷. همان، ص ۱۷۰، ش ۲۸۶.
۸. الکلینی، الکافی، ج ۷، ص ۹۴، ح ۳.
۹. بسیاری از روایات زرارہ و محمد بن مسلم توسط حریزین عبد اللہ سجستانی وارد منابع مکتوب شیعہ شدہ است.
۱۰. النجاشی، رجال النجاشی، ص ۱۷۵.

به فاصله دو ماه، یا کمتر، دانسته‌اند. زراره به هنگام وفات آن حضرت، بیمار بود و با همان بیماری از دنیا رفت.^۱ لیکن برخی دیگر وفات زراره را در سال ۱۵۰ ذکر کرده‌اند.^۲ در ادامه به‌گونه اجمالی به بیان شرایط فرهنگی جامعه شیعه پرداخته و سپس ویژگی‌های مرجعیت علمی زراره را برخواهیم شمرد.

۳. نگاهی گذرا به شرایط فرهنگی جامعه شیعه در عصر امام باقر (ع) و پیامدهای آن
انقلاب فرهنگی امام باقر (ع) با بیان "حدیث" شکل گرفت.^۳ حدیث تنها و مهم‌ترین ابزار انتقال و گسترش آموزه‌های دینی به بستر جامعه ایمانی بود. گسست جغرافیایی میان محل زندگی امام و جامعه شیعه، خلائی را پدید آورده بود که برای همه شهروندان جامعه شیعه، فرصت برقراری ارتباط حضوری با امام به هدف دریافت آموزه‌های دینی ممکن نبود.

سه اتفاق می‌توانست عامل از بین بردن این خلاء شود:
الف) کوچ دسته جمعی شیعیان به مدینه جهت دانش‌اندوزی.
ب) اقامت امام در میان شیعیان در شهر کوفه.^۴
ج) تربیت فرهیختگان شیعه و گسیل آن‌ها به متن جامعه شیعی.
به دلیل عملی نشدن دو اتفاق نخست، رخداد سوم پدیدار گشت. جامعه شیعه به جهت آسیب‌پذیری کمتر از خلاء وجود امام، نیازمند نخبگانی بود که در بالاترین مرتبه دین‌شناسی قرار داشته باشند.^۵ مهم‌ترین حرکت امام باقر (ع)، تربیت

۱. الکشي، إختيار معرفة الرجال، ص ۱۴۳، ش ۲۲۳.

۲. النجاشي، رجال النجاشي، ص ۱۷۵.

۳. الكليني، الكافي، ج ۱، ص ۲۸۱، ح ۲: ... ثُمَّ دَفَعَهُ إِلَى ابْنِهِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ ع فَقَالَ خَاتَمًا فَوَجَدَ فِيهِ حَدِيثَ النَّاسِ وَأَفْتِهِمْ وَلَا تَخَافَنَّ إِلَّا اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ فَإِنَّهُ لَا سَبِيلَ لِأَخَذِ عَلَيْكَ فَعَلَّ...؛ ر.ک: حسینی شیرازی، اعتبارسنجی احادیث شیعه، ص ۲۷۸ به بعد.

۴. از بعضی گزارش‌ها چنین برداشت می‌شود که امام صادق (ع) برای مدت محدودی در کوفه اقامت داشتند. (ر.ک: الزراري، رسالة أبي غالب الزراري، ص ۱۲۵؛ الحلي، فرحة الغری، ص ۵۸)

۵. ر.ک: الكليني، الكافي، ج ۸، ص ۱۷۸، ح ۲۰۱.

راویان کوشا و فرهنگ‌گستر مانند زراره بود. این گروه با دریافت حداکثری آموزه‌های دینی در جایگاه مرجعیت علمی نشسته و به نشر آن در بستر جامعه فرهنگی شیعه پرداختند. چنین پدیده‌ای زمینه‌ایمن‌سازی آن فرهنگ را از انحرافات فراهم آورد.^۱

۴. ویژگی‌های مرجعیت علمی زراره

درک صحیح و تحلیل واقع‌بینانه از جایگاه مرجعیت علمی زراره در پرتو بازخوانی ویژگی‌های مهم زراره مقدور خواهد بود که در ادامه به تفصیل در هشت بخش بررسی می‌شود.

۴-۱. جامعیت علمی زراره

توان دین‌شناختی همه‌جانبه برخی از اصحاب امام باقر علیه السلام از جمله زراره در مرحله‌ای قرار داشت که به عنوان مخزن علم امام باقر و صادق علیه السلام معرفی گردیدند.^۲ کشی به‌گاه شمارش از طبقه اول اصحاب اجماع، چهره زراره را در جامعیت دین‌شناختی به‌تصویر کشیده و اشاره به جایگاه ویژه او کرده است.^۳ این جامعیت، عاملی است که امام صادق علیه السلام مناظرات فقهی را به وی می‌سپرد.^۴ ابن ندیم درباره او می‌نویسد: و زرارۃ أكبر رجال الشيعة فقها وحديثا ومعرفة بالكلام والتشيع.^۵ نجاشی در یادکرد زراره می‌گوید: زرارۃ بن أعین... شیخ أصحابنا فی زمانه و متقدمهم، و كان قارئاً فقیهاً متکلماً شاعراً أديباً، قد اجتمعت فيه خلال الفضل والدين، صادقاً فيما يرويه.^۶ بی‌گمان روشن‌ترین خصوصیتی که برپایه سخن ابن ندیم و نجاشی

سال نوزدهم، شماره ۱۴، بهار ۱۴۰۱

۱. پیرامون وضعیت فرهنگی جامعه شیعه در ابتدای امامت امام باقر علیه السلام، رک: حسینی شیرازی، سید علیرضا، لطفی‌پور، محمد، مصداق‌یابی و کارکردهای فرهنگی واژه «أصحاب أبي» در کلام امام صادق علیه السلام، ص ۵۵؛ حسینی شیرازی، اعتبارسنجی احادیث شیعه، ص ۲۳۷.
۲. الکشی، اختیار معرفة الرجال، ص ۱۳۷، ش ۲۲۷: وَ كَانُوا عَيْبَةً عَلَيْهِ وَ كَذَلِكَ الْيَوْمَ هُمْ عِنْدِي.
۳. همان، ص ۲۳۸، ش ۴۳۱.
۴. همان، ص ۲۷۶، ش ۴۹۴.
۵. ابن‌الندیم، الفهرست، ج ۱، ص ۲۷۲.
۶. النجاشی، رجال النجاشی، ص ۱۷۵.

می‌توان دریافت کرد، جامعیت علمی زراره در عرصه‌های مختلف دین‌شناختی است. هنگامی که ابن ابی عمیر (از فقیهان طبقه سوم اصحاب اجماع^۱) از جامعیت علمی جمیل بن دراج (بلندمرتبه‌ترین فقیه در طبقه دوم اصحاب اجماع^۲) به شگفت آمده و به تمجید او زبان می‌گشاید، جمیل اندوخته‌های علمی خویش را مدیون زراره دانسته^۳ و همو در گزارش دیگر، اعتراف به بی‌نظیر بودن وی می‌کند.^۴

ابو غالب زراری هنگام یادکرد از زراره، اشتغال فراوان به عبادت را مانع انجام کار علمی او دانسته است^۵ این در حالی است که وی از راویان پُرکار در عرصه حدیث قلمداد می‌شود و تعدادی از متکلمین و فقهای شیعه از شاگردان او محسوب می‌گردند.

توانمندی علمی وی به حدی بود که توانست فقه برخاسته از واقع را از فقه غیر صحیح بازشناسد و به کج‌روی استاد خود یعنی؛ حکم بن عتیبه پی برده^۶، و از طرف‌داری او دست بردارد. پس از این به خوشه‌چینی از خرمن علمی امامان همت گمارد و به عنوان انتقال‌دهنده پیام‌های امامتی از جانب امام باقر (علیه السلام) به حکم بن عتیبه نقش‌آفرینی کند.^۷ افزون بر احترام ویژه برای شخصیت زراره^۸ و سخن وی^۹، شناخت والای او از معارف اهل بیت (علیهم السلام) به فراوانی از سوی معصومان مورد تایید قرار گرفته است.^{۱۰}

زراره به عنوان یکی از سرشناس‌ترین چهره حدیثی کوفه در عرصه پرسش‌گری نسبت به سایر اصحاب به گونه‌ای متفاوت عمل کرده و به دنبال لایه‌های عمیق دین‌شناسی

۱. الکشی، اختیار معرفة الرجال، ص ۵۵۶، ش ۱۰۵۰.

۲. همان، ص ۳۷۵، ش ۷۰۵.

۳. همان، ص ۱۳۴، ش ۲۱۳.

۴. همان، ص ۱۵۴، ش ۲۵۲: مَا زَأَيْتُ رَجُلًا مِثْلَ زُرَّارَةَ بْنِ أَعْيَنَ.

۵. الزراري، رسالة أبي غالب الزراري، ص ۱۳۶.

۶. الکشی، اختیار معرفة الرجال، ص ۱۵۸، ش ۲۶۲؛ ص ۲۰۹، ش ۳۶۸.

۷. الکلینی، الکافی، ج ۱، ص ۲۷۰، ح ۱.

۸. الکشی، اختیار معرفة الرجال، ص ۱۵۹، ش ۲۶۴: درنگ در جمله پایانی ابوبصیر بیانگر این است که امام (علیه السلام) وی را امر به ملاقات و تکریم زراره کرده‌اند.

۹. الکشی، اختیار معرفة الرجال، ص ۱۳۴، ش ۲۱۱.

۱۰. الکلینی، الکافی، ج ۳، ص ۲۷۳، ح ۱؛ همان، ج ۴، ص ۲۹۴، ح ۱۸.

بوده است. با توجه به پرسش‌های علمی در عرصه‌های مختلف، جامعیت علمی او پدیدار می‌شود.^۱

۴-۲. حامل اسرار اهل بیت علیهم‌السلام

امام معصوم علیه‌السلام به‌عنوان مدیر جامعه، بخشی از اطلاعات و اسرار را به دو جهت - ماندگاری در تاریخ و توان بحران‌زدائی - در اختیار فرهیختگان شیعه از جمله زراره قرار داد تا به‌آرامی و در طول تاریخ، به بستر جامعه شیعی راه یابد.

۴-۲-۱. ماندگاری در تاریخ

زراره در برخی از گزارش‌ها، خود را حامل اسرار امام دانسته و می‌گوید: اگر آنچه را که از امام صادق علیه‌السلام شنیده‌ام بیان کنم به‌دلیل اینکه افراد امکان پاس‌داری از آن اسرار را ندارند و در مکان‌های مختلف به‌نقل آن می‌پردازند به‌دار آویخته خواهند شد و بدن‌های آنان بر بالای دار نفع و ورم خواهد کرد.^۲

این دسته از گزارش‌ها به‌واسطه گزارش دیگری از امام صادق علیه‌السلام تأیید می‌شود که از وی با عنوان: "مُسْتَوْذَعُ سِرِّي" یاد می‌کند.^۳

از این گزارش‌ها چنین برمی‌آید که امام صادق علیه‌السلام در مقام بیان معرفی جریان و افرادی هستند که به‌دلیل برخورداری از اسرار و جامعیت علمی، توان انتشار آموزه‌های دینی در قالب صحیح و استوار را داشته‌اند.

به‌همین سبب افرادی همانند جمیل بن دراج به این سمت و سوه‌دایت شده تا ضمن بهره‌گیری از اسرار زراره، آن‌ها را در طول تاریخ ماندگار کرده و در موقعیت‌های مناسب به جامعه شیعه انتقال دهد.^۴ شاید به همین دلیل باشد که جمیل در طبقه دوم اصحاب اجماع، افقه فقهای این طبقه معرفی شده است.^۵

۱. رک: الکلینی، الکافی، ج ۱، ص ۶۵، ح ۵؛ همان، ج ۷، ص ۹۴، ح ۳.

۲. الکشی، اختیار معرفة الرجال، ص ۱۳۴، ش ۲۱۲.

۳. همان، ص ۱۳۷، ش ۲۲۰.

۴. همان، ص ۱۳۴، ش ۲۱۳.

۵. همان، ص ۳۷۵، ش ۷۰۴.

۲-۲-۴. توان بحران‌زدائی

پس از شهادت امام صادق علیه السلام عمده فرهیختگان به امامت عبدالله افطح باور داشتند.^۱ این پدیده به دلیل تدبیری بود که امام در وصیت خود به کار گرفته تا کانون توجه از امام کاظم علیه السلام به افراد مختلف معطوف شده تا جان ایشان حفظ گردد.^۲ نه تنها استمرار حیات جامعه شیعی بلکه، بقای هستی عالم در گرو وجود امام علیه السلام است.^۳ بر همین پایه هرتلاشی که برای حفظ جان امام صورت گیرد در راستای اراده الهی و تحقق اهداف کلی خلقت است. زراره از افرادی بود که از سر امامت موسی بن جعفر علیه السلام اطلاع داشت و مأمور بود برای حفظ جان امام، لب فروبندد تا جامعه دچار بحران نبود امام نگردد. هرچند این خودداری و لب فروستن موجب شد که زراره تا دو نسل، اتهام نشناختن امام بعد از امام صادق علیه السلام را برای خود بخرد.^۴

۳-۴. جریان‌سازی علمی زراره (تولید پرسش‌ها و دریافت پاسخ‌های نوین)

اصحاب امام باقر علیه السلام هنگامی که در مرحله رشد علمی و تحمّل آموزه‌های دینی قرار داشتند با مطالب دریافتی از ناحیه امام علیه السلام دو گونه برخورد می‌کردند:
۱. تمام یاران امام علیه السلام توان پرسش از لایه‌های عمیق دین شناختی را نداشتند. مشکل این دسته از افراد، نشناختن جریان‌ها و فتنه‌های پیدا شده در بستر جامعه شیعی و فرورفتن در دام حیرت بود. این گونه افراد قدرت نشان دادن واکنش مناسب را در مقابل پدیده‌ها و بحران‌ها نداشتند.^۵

۱. الکلینی، الکافی، ج ۱، ص ۳۵۱، ح ۷.

۲. همان، ج ۱، ص ۳۱۰، ح ۱۳.

۳. همان، ج ۱، ص ۱۷۸؛ بَابُ أَنَّ الْأَرْضَ لَا تَخْلُومُنْ حُجَّةً.

۴. الصدوق، کمال‌الدین و تمام‌النعمه، ج ۱، ص ۷۵؛ امام رضا علیه السلام در مورد زراره فرمودند: إِنَّ زُرَّارَةَ كَانَ يَعْرِفُ أَمْرَ أَبِي علیه السلام وَ نَصَّ أَبِيهِ عَلَيْهِ وَ إِنَّمَا بَعَثَ ابْنَهُ لِيَتَعَرَّفَ مِنْ أَبِي علیه السلام هَلْ يُجُوزُ لَهُ أَنْ يَرْفَعَ التَّقِيَّةَ فِي إِظْهَارِ أَمْرِهِ وَ نَصَّ أَبِيهِ عَلَيْهِ.

۵. الکلینی، الکافی، ج ۱، ص ۳۵۱.

نداشتن روحیه پرسش‌گری^۱ و انتقال داده‌های ناقص به بستر جامعه اسلامی قبل از صادقین علیهم‌السلام موجب گردید که یاران این دو امام به پرسش‌گری و تکیه بر آن تشویق و ترغیب شوند.^۲

۲. بعضی از یاران مانند زراره، از یک طرف در مسیر دریافت آموزه‌های دینی قرار داشت و از طرف دیگر، طرح فرهنگی امام باقر علیه‌السلام را در جامعه شیعه پیاده‌سازی می‌کرد. وی معمولاً به دنبال پرسش از چرائی و چگونگی فعل یا قول امام بود تا با تولید پرسش‌های جدید و دریافت پاسخ‌ها، جریان سازی علمی را به پیش ببرد.

امام علیه‌السلام به منظور مدیریت و تربیت روحیه پرسش‌گرانه وی، دو رویکرد را در پیش گرفتند: **رویکرد اول:** به بعضی از پرسش‌های زراره پاسخ نمی‌گفتند؛ کشی در گزارش خود نقل کرده است که زراره سوالش را درباره اوقات نماز ظهر و عصر از امام صادق علیه‌السلام پرسید، لوح‌های خود را گشود تا پاسخ را بنویسد، اما امام پاسخ او را ندادند، وی الواح خود را بست و گفت وظیفه ما این است که از شما سوال کنیم و شما نسبت به وظیفه خود دانایتر هستید؛ سپس از محضر امام خارج شد. امام علیه‌السلام پاسخ سوال را از طریق ابوبصیر به اطلاع وی رساندند.^۳

شاید بتوان از این گزارش چنین برداشت کرد که هدف از سکوت و پاسخ ندادن امام به جهت تقویت جنبه روحیه تعبّد زراره و اطاعت‌پذیری محض وی از امام باشد که در میان کلماتش به آن اشاره شده است.

رویکرد دوم: برای افزایش توان علمی زراره به سوالات وی درباره آگاهی از چرائی چندگانه‌گوئی معصوم، پاسخ می‌دادند^۴ تا با شناخت به‌تروضعیت جامعه پیرامونی و گزینش خط مشی صحیح در پیشامدهای آینده بتواند جریان‌سازی علمی و فرهنگی ایجاد کند.

۱. همان، ج ۱، ص ۶۴؛ الشریف‌الرضی، نهج البلاغة، ص ۳۲۷ خطبه ۲۱۰.

۲. ر.ک: الصفار، بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۳۸؛ الکلبینی، الکافی، ج ۱، ص ۴۰.

۳. الکشی، اختیار معرفة الرجال، ص ۱۴۳، ش ۲۲۶.

۴. الکلبینی، الکافی، ج ۱، ص ۶۵، ح ۵.

۱-۳-۴. پرسش از علت حکم

در میان پرسش‌های زرارۀ از امام علیه السلام به سوال‌هایی برمی‌خوریم که نشان از دغدغه وی برای شناخت کامل و همه‌جانبه دارد؛ چه این‌که او از علت حکم پرسش می‌کرد، اما سوالات بسیاری از راویان دیگر از دامنه شناخت احکام فراتر نمی‌رفت. زرارۀ می‌گوید: به امام باقر علیه السلام عرض کردم آیا به من خبر می‌دهید از کجا دانستید که در وضو باید فقط قسمتی از سرو پا را مسح کرد؟ حضرت تبسمی کرد، فرمود: ای زرارۀ هم پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و هم قرآن این را بیان کرده است. خداوند متعال می‌فرماید: ﴿فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ﴾ از این جا شناختیم که باید همه صورت شسته شود. پس فرمود: ﴿وَأَيِّدِيكُم إِلَى الْمَرَافِقِ﴾ این جمله را به جمله قبل عطف کرد. یعنی باید تمام دست تا آرنج شسته شود. بعد فرمود: ﴿وَأَمْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ﴾ از این‌که این جمله را با دو جمله قبل فرق گذاشته و ﴿رُءُوسِكُمْ﴾ را با حرف «با» که به معنای بعض است آورده، شناختیم که باید بخشی از سر را مسح کرد. پس با عطف به کلمه ﴿رُءُوسِكُمْ﴾ فرمود: ﴿وَأَرْجُلُكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ﴾. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز چنین فرمود، اما مردم (مخالفان مذهب) آن را ضایع کردند.^۱

سال نوزدهم، شماره ۷۴، بهار ۱۴۰۱

۲-۳-۴. پرسش‌های پی‌درپی و پرشمار

پرسش‌های پی‌درپی و سؤالاتی از زوایای مختلف در بعضی از گزارش‌های فقهی، نشان‌گر کاوش‌گری و توانایی چشم‌گیر و باریک‌بینی زرارۀ در مباحث فقهی است.^۲ او در برخی موارد به پرسش‌های محدود و کوتاه بسنده نمی‌کند، بلکه تا تمام اطراف مسئله‌ای حتی در مسائل شخصی برای وی آشکار نمی‌شد، دست از پرسش بر نمی‌داشت. به عنوان نمونه زرارۀ می‌گوید:

به امام باقر علیه السلام عرض کردم: نظر شما درباره ازدواج با این مردم چیست؟ به این سن که می‌بینید رسیده‌ام و هرگز ازدواج نکرده‌ام.
حضرت فرمود: چه چیزی مانع ازدواج توشده است؟ عرض کردم: مانعی نیست

۱. الکلینی. الکافی، ج ۳، ص ۳۰، ح ۴.

۲. رک: ابن‌ابی‌جمهور الأحسانی، عوالی اللئالی، ج ۴، ص ۱۳۳، ح ۲۲۹.

جز اینکه می‌ترسم ازدواج با آنان برایم حلال نباشد، شما چه دستور می‌دهید؟ فرمود: تو که جوان هستی، چه می‌کنی؟ آیا صبر می‌نمایی؟ عرض کردم: کنیز می‌گیرم. فرمود: اکنون بگو که به چه دلیلی کنیزان را برای خود حلال می‌دانی؟ عرض کردم: کنیز همانند زن آزاد نیست، اگر از او چیزی را ببینم که مرا به شک اندازد، او را فروخته و از او کناره‌گیری می‌کنم.

فرمود: برایم بگو که به چه دلیلی او را حلال می‌دانی؟ من پاسخی برای این سؤال نداشتم، پس عرض کردم: نظر شما چیست؟ آیا ازدواج کنم؟ فرمود: من باکی ندارم از اینکه تو چنین کنی. عرض کردم: اینکه فرمودی "باکی ندارم از اینکه تو چنین کنی" به دو گونه قابل برداشت است: باکی ندارم از اینکه بفرومایی بدون این که من به تو دستور داده باشم تو گناه کنی؛ پس به من چه دستوری می‌دهید که طبق دستور شما عمل کنم؟ حضرت فرمود: رسول خدا ازدواج نمود و داستان زن نوح و زن لوط را هم خود می‌دانی که هر دو در نکاح دو بنده از بندگان شایسته بودند.

عرض کردم: رسول خدا در این مورد هم چون من نیست، زیرا زن آن حضرت تحت امر ایشان بوده و به حکم و دینش اقرار داشت. حضرت فرمود: می‌پنداری از کلمه "خیانت" در سخن خداوند عزوجل که فرمود: "پس به آن دو خیانت کردند" چه معنی‌ای جز هرزگی مد نظر داشته است، و حال آن که رسول خدا به فلانی زن داده است؟ عرض کردم: خدایت به سلامت دارد، به من چه دستوری می‌دهی، آیا بروم بنا به دستور شما ازدواج کنم؟ حضرت فرمود: اگر چنین کنی، پس باید زن ساده‌ای بگیری. عرض کردم: منظورتان از زن ساده چیست؟ فرمود: پرده‌نشینان پاکدامن.

عرض کردم: با کسی ازدواج کنم که بر مذهب سالم بن ابی حفصه باشد؟ فرمود: نه. عرض کردم: کسی که بر مذهب ربیعة الرای باشد؟ فرمود: نه، بلکه از میان دختران جوانی که در سرپرستی پدرشان باشند و نه اظهار کفر می‌کنند و نه از این امر (امامت) که شما بر آن هستید آگاهی دارند.

عرض کردم: آیا شما چنین زنی را مؤمن می‌دانید یا کافر؟ فرمود: چنین زنی اهل نماز و روزه و تقوا است ولی مذهب شما را نمی‌داند.

عرض کردم: خداوند عزوجل فرموده است: "او است که شما را آفرید، برخی از

شما کافرند و برخی مؤمن" نه! به خدا سوگند هیچ یک از مردم نیست مگر این که یا مؤمن باشد و یا کافر.

امام باقر علیه السلام فرمود: ای زراره! سخن خدا از سخن تو راست تر است، آیا این سخن خداوند عزوجل را ندیده‌ای که می‌فرماید: "کسانی که کار شایسته را با [کار] دیگری که بد است آمیخته‌اند، امید است خدا توبه آنان را بپذیرد"؟^۱...

زراره از سالیان قبل از امامت امام صادق علیه السلام در عرصه پرسش‌گری و ارتباط علمی با ایشان فعالیت داشته است. پرسش‌های پرشماروی از مسائل حج شاهد این نکته است. شیخ صدوق در گزارشی از زراره نقل می‌کند که به امام صادق علیه السلام عرض کرد: سال‌های طولانی (۴۰ سال) از شما درباره حج سوال می‌کنم و پاسخ می‌دهید؛ حضرت بیان فرمود: دو هزار سال قبل از آدم در این خانه حج می‌کردند و دارای مسائل زیادی است؛ آیا توقع داری که مسائلت در ۴۰ سال تمام گردد؟^۲

۳-۳-۴. پرسش‌های چالش برانگیز

کلینی در گزارش دیگری از حماد نقل کرده است صدای امام زراره در هنگام گفتگو برای پرسش و پاسخ چالش برانگیز به گونه‌ای بلند می‌شد که از بیرون منزل قابل شنیدن بود.^۳ علامه مجلسی درباره این روایت می‌نویسد:

"این جمله قدح در زراره است [زیرا در برابر سخن امام اظهار نظر کرده است] و دلالت بر بی ادبی او دارد و چون جلالت و قدر و مقام او مورد اتفاق شیعه امامیه است و اخبار بسیاری بر آن دلالت دارد به سخنی که برخلاف آن اشاره دارد اعتباری نیست و ممکن است این امور در آغاز کار وی باشد پیش از آن که معرفت او کامل شود یا اینکه طبع و خوی او این گونه بوده که بحث و مشاجره می‌کرده و نمی‌توانسته خودداری کند و این از راه شك و تردید او نبوده است و شاید

۱. الکلینی، الکافی، ج ۲، ص ۴۰۲، ح ۲.

۲. الصدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۱۹، ح ۳۱۱۱.

۳. الکلینی، الکافی، ج ۲، ص ۳۸۲، ح ۳: فَازْتَفَعُ صَوْتُ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام وَ صَوْتِي حَتَّى كَانَ يَسْمَعُهُ مَنْ عَلَى بَابِ الدَّارِ.

مقصودش آموختن کیفیت مناظره در مطلب بوده که با مخالفان بتواند بحث کند یا از شدت علاقه او به ائمه راضی نمی‌شد که مخالفان به بهشت بروند.^۱ از آن جایی که زراره با پرسش‌های خود از امام، واقف به افضلیت ولایت در ارکان اسلام بوده است^۲ شنیده شدن صدای بلند او در مواجهه با امام، نمی‌تواند به عنوان مخالفت با ولایت تلقی شود؛ زیرا افرادی هم چون زراره در آینده به کوفه اعزام خواهند شد و با تأسیس حوزه حدیثی کوفه، بار تحول جامعه شیعه را به دوش خواهند کشید. اینگونه پرسش و پاسخ‌های چالش برانگیز دو هدف را در زراره پایه‌گذاری می‌کند:

۱. فهم عمیق و دقیق نسبت به لایه‌های مختلف آموزه‌های دینی که رسیدن به جامعیت دین‌شناسی را در پی دارد.

۲. به یادگار گذاشتن متون حدیثی از امام علیه السلام برای نسل‌های پسین که در پرتو آن می‌توان تاریخ حدیث شیعه را دقیق‌تر و همه‌جانبه‌تر معنا و تحلیل کرد. عرصه‌های پرسش‌گری زراره را می‌توان به وسیله نرم افزار درایة النور^۳ در محدوده کتب اربعه پیگیری کرد و براساس آن‌ها میدان تاخت و تاز و کنجکاوای زراره را مورد بررسی قرار داد.

۴-۳-۴. آمار پرسش‌های زراره در کتب اربعه و کتاب الکافی

در جدول ذیل، فراوانی پرسش‌های زراره قابل مشاهده است که میزان ۳۸,۵۶ درصد از میراث ماندگار زراره در کتب اربعه به برکت پرسش‌های وی بوده و نزدیک به همین مقدار یعنی ۳۳,۳۶ درصد در کتاب کافی تجلی پیدا کرده است.

روایات زراره در کتب اربعه	پرسش‌های زراره در کتب اربعه	روایات زراره در الکافی	پرسش‌های زراره در الکافی	پرسش‌های زراره در اعتقادی زراره در الکافی	پرسش‌های زراره در فقهی زراره در الکافی	پرسش‌های زراره در روضه الکافی
۲۷۰۲ سند	۱۰۴۲ سند	۹۵۰ سند	۳۱۷ سند	۳۵ سند	۲۷۹ سند	۳ سند

۱. المجلسي، مرآة العقول في شرح أخبار آل الرسول، ج ۱۱، ص ۱۰۷.

۲. الكليني، الکافي، ج ۲، ص ۱۸، ح ۵.

۳. با فرمول: زرارة ← (سألت: سألت: قلت) در جستجوی برنامه درایة النور می‌توان روایات زراره را که در قالب «سألتُ وسألتُهُ وقلتُ» از امام پرسش کرده است، مورد جستجو قرار داد.

تفاوت زراره با دیگران در عرصه پرسش‌گری در حیطه فعالیتشان است. به‌گاه بررسی ریز موضوعات روایات زراره به‌لحاظ ترسیم جامعیت دین‌شناختی به‌دست می‌آید که عرصه‌های پرسش‌گری وی محدود به چند موضوع نبوده است. در جدول زیر عرصه‌های پرسش‌گری زراره در موضوعات اعتقادی و فقهی در کتاب الکافی قابل پیگیری است.^۱

پرسش‌های اعتقادی			
العقل والجهل	۱۰	الإيمان والكفر	۲۰
فضل العلم	۴	الدعاء	۲
التوحيد	۶	فضل القرآن	۰
الحجة	۳	العشرة	۰

پرسش‌های فقهی			
الطهارة	۱۷	الذبائح	۰
الحیض	۵	الأطعمه	۷
الجنائز	۷	الأشربة	۴
الصلاة	۵۱	النرد والشطرنج	۱
الزكاة	۱۴	الزي والتجمل	۱
الصيام	۹	الدواجن	۰
الحج	۳۰	الوصايا	۳
الجهاد	۰	الموارث	۱۰
المعيشة	۱۴	الحدود	۵
النكاح	۴۰	الديات	۹
العقبة	۰	الشهادات	۱
الطلاق	۳۷	القضاء والأحكام	۱
العتق	۵	الأيمان والنذور	۸
الصيد	۰		

۱. رقم (۰) در جدول حاضر نشان‌گر نبود پرسش از سوی زراره در باب‌هایی است که از او روایت نقل شده است.

از آمار ارائه شده به دست می‌آید که پرسش‌های زراره در بحث‌های صلاة، حج، نکاح و طلاق، حجم بیشتری را به خود اختصاص داده است.

۴-۴. برتری در مناظرات وجدال احسن

امام صادق علیه السلام، برخی از یاران خود مانند زراره را که دارای جایگاه بلند علمی بودند برای مناظره و مذاکره با دانشمندان دیگر ادیان و مذاهب برمی‌گزید. و به مخالفان می‌فرمود: اگر در مناظرات علمی بر اصحابم پیروز شدید، بدان‌گونه است که بر من پیروز شده‌اید.^۱ این کلام امام صادق علیه السلام حکایت‌کننده میزان اطمینان آن حضرت به جایگاه علمی زراره و هم‌ترازان او است.

امام علیه السلام اصحاب خود را به مناظره در علوم مختلف (اعراب قرآن، عربی، فقه، کلام، بحث استطاعت، توحید، امامت) با دانشمندان شامی دعوت کرد، زراره نیز از جمله افراد این گروه برگزیده است، که مناظره در مباحث فقهی را با وی انجام می‌دهد.^۲ امام علیه السلام از دعوت اصحاب به مناظره چند هدف را دنبال می‌کرد:

۱. از این طریق توان اطرافیان خود را به عموم بشناساند و به مخاطب القاء کند که ذره‌ای در برتری علمی اصحاب خود تردید و شک ندارد.
۲. ناتوانی مخالفان را در مناظرات علمی آشکار کند.
۳. به دگرانیشان توجه دهد که نه تنها آنان توانمندی مناظره و مقابله با حضرت را ندارند، بلکه غلبه بر یاران وی هم مقدور نمی‌باشد.

۴-۵. عرضه احادیث بر زراره

از برخی گزارش‌ها چنین برمی‌آید که زراره خود را در مباحث فقهی ارث و وصایا دارای جامعیت می‌دانست، به گونه‌ای که در پی یافتن مسائل جدید بود، اما چیزی را نمی‌یافت که پاسخش را نداند. امام باقر علیه السلام به جهت آگاهی بخشیدن زراره از حقائق ارث و وصایا، کتاب صحیفة الفرائض امیرالمؤمنین علیه السلام را به وی نشان داد. هر چند او در گام‌های

۱. الکشی، اختیار معرفة الرجال، ص ۲۷۵، ش ۴۹۴.

۲. همان.

نخستین مواجهه با این کتاب، واکنشی از خود نشان داد که نشان از باورناپذیری محتوایی آن داشت؛ لکن با ارشاد و راهنمایی امام باقر علیه السلام برخورد خود را تغییر داد.^۱ آگاهی زراره از صحیفه الفرائض و توانمندی او در مجموعه مباحث فقهی مرتبط با ارث و وصایا، افراد پرسش‌گری هم چون عمر بن اذینه را بر آن داشت تا در نوبت‌های متعدد پرسش‌های فراوانی را در این زمینه بروی عرضه بدارد.^۲

عمر بن اذینه می‌گوید: به زراره گفتم: گروهی از امام صادق و پدرش امام باقر علیه السلام سهام ارث را روایت کرده‌اند. من روایت آنان را بر تو عرضه می‌دارم، هر روایتی که باطل باشد، بگواین روایت باطل است. و آن روایتی که حق باشد بگو حق است؛ اما شخصاً روایت مکن و ساکت باش.^۳

از گزاره‌های فقهی به دست می‌آید که علی بن سعید^۴ و شاگرد وی موسی بن بکرواسطی^۵ از کسانی هستند که احادیث کتاب میراث را بر زراره عرضه کرده و به شنیدن پاسخ او اهتمام داشتند. از جواب زراره برداشت می‌شود که عرضه‌کنندگان به دنبال حجت قطعی برای عمل به روایات امام علیه السلام بودند.

کلینی در کافی نقل می‌کند که بعضی از شیعیان حتی روایتی که بدون واسطه از امام می‌شنیدند را به زراره عرضه می‌کردند؛ به عنوان نمونه سلمة بن محرز می‌گوید:

به امام صادق علیه السلام عرض کردم: یک نفر آرمانی از دنیا رفت و اجرای وصیت خود را به من واگذار کرد. حضرت پرسید: آرمانی کیست؟ گفتم: از نژاد نبط که در

سال نوزدهم، شماره ۷۴، بهار ۱۴۰۱

۱. الکلینی، الکافی، ج ۷، ص ۹۴، ح ۳.

۲. همان، ج ۷، ص ۹۶، ح ۱؛ همان، ج ۷، ص ۱۰۰، ح ۲؛ همان، ج ۷، ص ۱۰۳، ح ۵.

۳. همان، ج ۷، ص ۹۱، ح ۱؛ همان، ج ۷، ص ۹۸، ح ۳.

گزارش حاضر نشان می‌دهد که عمر بن اذینه از دستیابی زراره به آموزه‌های دینی اطمینان دارد. همچنین از یک طرف به آگاهی زراره نسبت به کتاب الفرائض امیرالمومنین علیه السلام اطلاع داشته و از طرف دیگر این حقیقت را دریافته است که امکان انتشار کتاب الفرائض در عرصه روایات فقهی در بازه زمانی امامت صادقین علیه السلام وجود ندارد.

۴. همان، ج ۷، ص ۸۱، ح ۲.

۵. همان، ج ۷، ص ۱۰۴، ح ۷؛ الطوسی، تهذیب الأحکام، ج ۹، ص ۳۰۱، ح ۳۷.

کوهستان زندگی می‌کنند. دارایی خود را به من وصیت کرد و تنها از او یک دختر به جا مانده است. حضرت فرمود: نصف اموال او را به دخترش تسلیم کن. راوی در ادامه می‌گوید:

در مراجعت به کوفه فتوای امام صادق علیه السلام را برای زرارہ نقل کردم. زرارہ گفت: حضرت از توتقیه کرده است، تمام اموال آن مرحوم مربوط به دخترش است. مجدداً که خدمت امام صادق علیه السلام شرفیاب شدم، گفتم: خداوند کارهای شما را اصلاح کند. اصحاب ما تصور کرده‌اند که شما از من تقیه کرده‌اید. حضرت فرمود: نه، به خدا سوگند! از توتقیه نکردم. بلکه، مصلحت تو را در نظر گرفتم. آیا کسی از ماجرای وصیت مطلع شده است؟ گفتم: نه؛ حضرت فرمود: نیم دیگر میراث را هم به آن دختر تسلیم کن.^۱ این گزارش بیان‌گر آگاهی و شناخت عمیق زرارہ از حقیقت دین می‌باشد.

۴-۶. کوشش مستمر در دستیابی به آموزه‌های علمی

زرارہ در راه فراگیری و ضبط حدیث، نهایت سعی خود را به کار می‌گرفت، زمانی که به محضر امام می‌رسید، الواحی را برای یادداشت پاسخ‌های آن بزرگواران به همراه خود می‌برد،^۲ تا از گزند فراموشی و آسیب محفوظ بماند.

شیوه‌های کوشش مستمر زرارہ در فراگیری علمی را می‌توان در سه بخش دنبال کرد:

۱. حضور در جلسات عمومی: زرارہ با شرکت در مجالس عمومی، به پرسش و شنیدن مطالب امام می‌پرداخت و از این راه توشه و ثمره‌ای در حد توان خود فرامی‌گرفت. بعضی از آن موارد با عبارت‌هایی مانند: سمعت ابا جعفر، سمعت ابا عبد الله، عن احدهما، سئلت و... بیان شده است.

۲. حضور در جلسات اختصاصی: زرارہ از یارانی بود که با داشتن وقت اختصاصی بین نماز ظهر و عصر از امام باقر علیه السلام بدون همراهی فرد دیگر، این امکان برای او فراهم آمد

۱. الکلینی، الکافی، ج ۷، ص ۸۶، ح ۳.

۲. الکشی، اختیار معرفة الرجال، ص ۱۴۳، ش ۲۲۶.

تا با کوشش علمی مستمر در مدت زمان طولانی آموزه‌های دینی را بی واسطه از ایشان فرا گیرد.^۱ وی در این‌گونه مجالس آسوده‌تر بوده، و توانایی طرح مسائل پراهمیت و اختصاصی خود و دریافت پاسخ‌های فراخور آن را از حضرت داشته است. علی بن عطیه از زرارہ چنین نقل می‌کند: اگر آنچه را که از امام صادق علیه السلام شنیده‌ام بیان کنم به دلیل اینکه افراد امکان پاس داری از آن اسرار را ندارند و در مکان‌های مختلف به نقل آن می‌پردازند، به دار آویخته خواهند شد و بدن‌های آنان بر بالای دار نفخ و ورم خواهد کرد.^۲

۳. هنگامی که دستیابی به امامان علیهم السلام برای زراره سخت می‌شد، به وسیله ارسال نامه و یا اعزام افراد مورد اطمینان به کسب علم و آگاهی می‌پرداخت؛ به عنوان نمونه می‌توان به رهسپاری فرزندش حسین^۳ و عبدالله^۴ نزد امام صادق علیه السلام اشاره کرد. هم چنین در برخی از زمان‌ها از طریق فرستادن نامه به حضرت درباره احادیث رسول خدا صلی الله علیه و آله پرسش می‌کرد.^۵

با نگاه آماری می‌توان زراره را در زمره راویان دین شناس و پُرکار برشمرد که به دلیل برخورداری حد اکثری از آموزه‌های دینی در رفع نیاز و اصلاح فرهنگ جامعه نقش آفرید. در کتب اربعه شیعه تعداد ۸۲۷۴ سند^۶ از امام باقر علیه السلام توسط ۳۶۰ راوی نقل شده است که تعداد ۱۸۶۵ سند آن توسط زراره بن اعین به نسل بعد انتقال داده شده است. از این آمار مشاهده می‌شود که ۲۲/۵۴ درصد یعنی نزدیک به یک چهارم از تراث حدیثی امام باقر علیه السلام توسط زراره نقل شده و به دست ما رسیده است.

در جدول زیر میزان فراوانی روایات اعتقادی (۱۳۷ سند) و فقهی (۷۹۳ سند) از زراره در کتاب الکافی قابل مشاهده است:

۱. الکلینی، الکافی، ج ۷، ص ۹۴، ج ۳: ... فَأَتَيْتُهُ مِنَ الْغَدِ بَعْدَ الظُّهْرِ وَكَانَتْ سَاعَتِي الَّتِي كُنْتُ أَخْلُو بِهِ فِيهَا بَيْنَ الظُّهْرِ وَالْعَصْرِ...
۲. الکشی، اختیار معرفة الرجال، ص ۱۳۴، ش ۲۱۲.
۳. همان، ص ۱۴۱، ش ۲۲۲.
۴. همان، ص ۱۳۹، ۲۲۱.
۵. العیاشی، تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۳۳۵.
۶. کاریست واژه «سند» به جای «روایت» به سبب تکراری بودن برخی احادیث در کتب اربعه است.

روایات اعتقادی			
العقل والجهل	۰	الإيمان والكفر	۶۸
فضل العلم	۷	الدعا	۱۱
التوحيد	۸	الفضل القرآن	۲
الحجة	۳۵	العشرة	۶

روایات فقهی			
الطهارة	۴۷	الذبائح	۱
الحیض	۹	الأطعمه	۲۳
الجنائز	۳۲	الأشربة	۱۲
الصلاة	۱۴۵	النرد والشطرنج	۱
الزكاة	۴۵	الزبي والتجمل	۱۰
الصيام	۲۰	الدواجن	۳
الحج	۶۹	الوصايا	۱۲
الجهاد	۳	الموارث	۶۳
المعيشة	۳۹	الحدود	۲۱
النكاح	۶۸	الديات	۱۶
العققة	۹	الشهادات	۲
الطلاق	۱۱۰	القضاء والأحكام	۱
العتق	۱۲	الأيمان والنذور	۱۳
الصيد	۷		

روایات الروضة	
الروضة	۲۰

هنگام توجه به کمیت و کیفیت احادیث زواره، دو نکته به روشنی آشکار می‌گردد:

۱. تعداد بسیار بالای احادیث.
۲. گوناگونی موضوعات احادیث.

روایات زراره از مهم‌ترین گام‌های معرفتی یعنی خداشناسی، شناخت رسول و جانشینان وی آغاز گردیده و سپس در بیان حقوق اجتماعی و تغذیه روحی و جسمی کوشیده است. در فرجام کار به مقررات و ضابطه‌هایی مانند: قضا، شهادات، حدود و تعزیرات، دیات و قصاص پرداخته که اعتنای به آن موجب نظم اجتماعی می‌شود.

۴-۷. رهایی شیعیان از وابستگی علمی و فرهنگی

در آغاز امامت امام باقر علیه السلام برآیند عمومی جامعه شیعه در محاصره فرهنگی و بیگانگی نسبت به دریافت آموزه‌های معرفتی و احکام فقهی شیعه قرار داشت. به همین دلیل بسیاری از شیعیان این آموزه‌ها را از مسیر اصلی خود یعنی امامان دریافت نمی‌کردند.^۱ موارد زیر تهدیدی جدی برای استمرار حیات فرهنگی - اجتماعی شیعیان به شمار می‌رفت:

(الف) پدیده گسست جغرافیایی میان جامعه شیعه و امام علیه السلام.

(ب) تهی‌دستی فرهنگی همه‌جانبه جامعه شیعه.

(ج) سم‌پراکنی گروه‌های تخریب‌گر فرهنگی در کوفه مانند اهل رأی (رک: جمعی از نویسندگان، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۹، ص ۱۲۶ تا ۱۳۲، مقاله اصحاب رأی).

(د) حاکمیت حکومت‌های غیرشیعی که از نخستین روزها به هدف جداکردن جامعه از نهاد امامت و جلوگیری از نشر آموزه‌های اصیل و بی‌پیرایه دینی بنا نهاده شده‌اند.

(ه) هم‌جواری جامعه شیعه با پیروان مکتب خلفاء که راه خویش را از مسیر فرهنگی اهل بیت جدا کردند.

(و) فعالیت گسترده برخی از زیرگروه‌های اهل سنت (رک الجعفري، ترجمة أبي حنيفة) با گرایش‌های متفاوت به هدف خنثی کردن فعالیت فرهنگی اهل بیت علیهم السلام به گونه‌ای که جامعه شیعه آموزه‌های خود را از آن‌ها دریافت می‌کرد.^۲

۱. الكليني، الكافي، ج ۲، ص ۲۰، ح ۶: وَكَانَتِ الشَّيْعَةُ قَبْلَ أَنْ يَكُونَ ابُو جَعْفَرٍ وَهُمْ لَا يَعْرِفُونَ مَنْاسِكَ حَجَّتِهِمْ وَحَالَاتِهِمْ وَحَرَامَتِهِمْ...

۲. الكليني، الكافي، ج ۱، ص ۳۹۲، ح ۳.

ز) تهدید بنیان افکن جریان انحرافی غلو که از میان جامعه شیعه رخ نشان داد (رک: حسینی شیرازی، اعتبارسنجی احادیث شیعه، ص ۳۹۴).

امام علیه السلام به یاری حلقه اولیه اصحاب خود مانند زراره برای رهایی شیعیان از وابستگی علمی و فرهنگی جامعه رقیب و عبور دادن جامعه اسلامی از این فضای آلوده، اقدامات بنیادین در حیطه مرجعیت علمی انجام دادند که توضیح آن خواهد آمد.

۸-۴. منشأ اثر بودن در جامعه

با توجه به پدیده‌های پیش گفته فوق، فضای جامعه شیعه نیاز به دین‌شناسان جامع داشت تا با کوشش و تأثیرگذاری در بستر جامعه، دگرگونی فرهنگی را رقم زنند.^۱ امام باقر علیه السلام برای رسی دن به این هدف دو اقدام اساسی را پی‌ریزی کردند:

الف) به تربیت افرادی مانند زراره تا حدّ مرجعیت علمی همت گماردند (الکشی، اختیار معرفة الرجال، ص ۱۳۵، ش ۲۱۶) تا به دلیل گستردگی جغرافیایی میان امام و جامعه و حضور نداشتن امام در بستر جامعه بتوانند نبض فرهنگی جامعه شیعه را در همه عرصه‌های دینی کنترل کنند. ایجاد این نوع مرجعیت، جهت‌گیری کلی برای استقرار کارکرد فرهنگی و دین‌گسترانه حدیث داشت که به تبع آن تغییر نگرش عمومی در فضای حاکم جامعه پدیدار گشت.

ب) با هشدادادن پی‌درپی نسبت به حضور تأثیرگذار جامعه رقیب، حساسیت اصحاب و توان دین‌شناسی آن‌ها را برای مواجهه با آن تأثیرات بالا بردند.^۲

عامل بنیادین محبوب شدن و اعتماد به زراره، کوشا بودن در دو عرصه دریافت دقیق آموزه‌ها از امام و گستراندن آن‌ها در بستر جامعه به بهترین شکل ممکن است.

۱. از صدر روایت: عَالِمٌ يُنْتَفَعُ بِعِلْمِهِ أَفْضَلُ مِنْ سَبْعِينَ أَلْفَ عَابِدٍ (الکلینی، الکافی، ج ۱، ص ۳۳، ج ۸) می‌توان دو ویژگی: دین‌شناسی کامل و جامع به همراه تأثیرگذاری در جامعه را برای اصحاب الباق علیهم السلام تصویر کرد.

۲. بَابُ الْبِدْعِ وَالزَّوْاِیِ وَالْمَقَایِیسِ در کتاب الکافی دربردارنده هشدارهای امام باقر علیه السلام می‌باشد که مخاطبان را از افتادن در دام مُهْلِک نظریه پردازی مبتنی بر رأی شخصی و بدون اتصال به منبع وحی برحذر می‌داشتند.

همو با فقه‌مداری و نهادینه‌کردن آموزه‌های فقهی به تحول و غنای جامعه شیعه می‌اندیشید و از طرف دیگر جامعه را از افتادن در دام فقه‌گریزی و اباحه‌گری غالیان برحذر می‌داشت.

در گزارش‌های مختلف از امام صادق علیه السلام به کارکرد فرهنگی وی از جمله: توانمند در زدودن بحران‌های فرهنگی و راهگشا بودن برای نسل‌های آینده و پاسبانی از حریم دین اشاره شده که در ادامه به تفصیل بررسی می‌گردد:

۱-۸-۴. توانمند در زدودن بحران‌های فرهنگی

در راهبرد مدیریت فرهنگی امام باقر علیه السلام، گسترش همه‌جانبه و فراگیر آموزه‌های فقهی در اولویت نخستین قرار داشت^۱ و از سوی دیگر جریان‌های انحرافی مانند غالیان، زدودن فقه‌مداری و گسترش اباحه‌گری را در دستور کار خود قرار داده بودند (رک: التمیمی‌المغربی، دعائم الإسلام، ص ۴۸ تا ۵۰). با در نظر داشتن این دو واقعیت مهم، خوانش گزارش‌های زیرمعنا و مفهومی ویژه پیدا می‌کند:

گزارش کشتی: "بِهِمْ يَكْشِفُ اللَّهُ كُلَّ بِدْعَةٍ يَنْفُونَ عَنْ هَذَا الدِّينِ اِتِّحَالَ الْمُبْطِلِينَ وَ تَأْوُلِ الْعَالِينَ (الکشي، إختيار معرفة الرجال، ص ۱۳۷، ش ۲۲۰) به روشنی به بیان کارکرد راویان دین‌شناس از جمله زرارۀ می‌پردازد که وجود خود را ظرف آموزه‌های هدایتی فراگرفته از نهاد امامت قرار داده‌اند. کارکردی که در پرتو بهره‌گیری دانش دینی از مجرای عصمت و کاربست درست آن در عرصه اجتماع، نقشی چون نقش امامان که در ضمن حدیث پیامبرگرمی در کتاب قرب الإسناد^۲ بدان اشارت رفته است برای این گروه از راویان رقم می‌زند که عبارت است از: پیراستن دین از تحریف گزاف‌کاران، و ساخته‌های باطل‌پسندان، و تأویل نادانان. نکته در خور درنگ در گزارش: فَإِنَّكَ أَفْضَلُ سُفْنٍ ذَلِكَ الْبَحْرُ الْقَمَقَامِ الرَّاخِرِ^۳ یادکرد از زرارۀ به عنوان ایمن‌ترین کشتی فرهنگی در اقیانوس عمیق متلاطم و طوفان زده است که

۱. الکلینی، الکافی، ج ۲، ص ۲۰، ح ۶.

۲. الحمیری، قرب الإسناد، ص ۷۷، ح ۲۵۰.

۳. الکشي، إختيار معرفة الرجال، ص ۱۳۹، ش ۲۲۱.

بستری امن و پیراسته از هر کثری را برای دریافت آموزه‌های دینی فراهم می‌آورد؛ پرواضح است که خارج از چنین مسیری امکان انحراف و نرسیدن به حقیقت دین وجود دارد. این گزارش‌ها نشان‌گر رویایی مستقیم و همه‌جانبه زراره در برابر تهدیدها و انحراف‌ها به وسیله نشر آموزه‌ها می‌باشد. توان ایمن‌سازی فرهنگی از طرف وی موجب زدودن بحران‌های فرهنگی جریان‌های منحرف و عبور دادن جامعه از کثی‌ها و ناراستی‌ها گردید. این پدیده تا آن جا ادامه یافت که مخالفان، تاب ایستادگی در برابر حرکت فرهنگی عمیق و همه‌جانبه و هدف‌دار امام باقر علیه السلام را نداشتند. جمیل بن دراج در گزارش کوتاهی نقش تأثیرگذار یاران آن حضرت را در زدودن جریان انحرافی غلو نمایانده و می‌گوید: «غالیان را براساس بغض‌شان نسبت به یاران امام از جمله زراره شناسایی می‌کردیم»^۱.

۲-۸-۴. راهگشا برای نسل‌های آینده

استمرار حیات احادیث امام باقر علیه السلام و جلوگیری از نابودی و به فراموشی سپردن آن، مدیون تلاش‌های زراره است: «لَوْ لَا زُرَّارَةُ وَ نُظَرَاؤُهُ لَأَنْدَرَسَتْ أَحَادِيثُ أَبِي عَلِيٍّ علیه السلام». ^۲ از طرف دیگر این افراد کوشا امکان دریافت و کشف حقیقت دین را برای نسل‌های پسین فراهم آوردند و اگر مانند زراره در عرصه نقش‌آفرینی قرار نمی‌داشت امکان بهره‌وری از داده‌های دینی برای آیندگان سلب می‌شد: «وَلَوْ لَا هَؤُلَاءِ مَا كَانَ أَحَدٌ يَسْتَنْبِطُ هَذَا...»^۳ ابوبصیر می‌گوید به امام صادق علیه السلام عرض کردم:

«پدر شما من را حدیث کرد که زیبر و مقداد و سلمان فارسی موهای سرخویش را تراشیدند تا با ابوبکر مقاتله کنند. امام علیه السلام در جواب او فرمود: "اگر زراره نبود گمان می‌کنم که احادیث پدرم. امام باقر علیه السلام نابود می‌شد."^۴

پاسخ امام صادق علیه السلام به ابوبصیر در خور درنگ است؛ شاید امام قصد القای

۱. همان، ص ۱۳۸، ش ۲۲: قَالَ جَمِيلٌ: وَكُنَّا نَعْرِفُ أَصْحَابَ أَبِي الْخَطَّابِ بِبُغْضِ هَؤُلَاءِ رَحِمَهُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ.

۲. همان، ص ۱۳۶، ش ۲۱۷.

۳. همان، ص ۱۳۶، ش ۲۱۹.

۴. همان، ص ۱۳۳، ش ۲۱۰.

چنین مفهومی به مخاطب دارد که در عصر حاضر راه مقابله با جریان فرهنگی رقیب، کوشش در انتشار آموزه‌های اهل بیت و دفاع از آن می‌باشد که زرارۀ پیش‌قدم بوده است.

۳-۸-۴. پاسبانی از حریم دین

در گزارش عیسی بن‌السری^۱ مهم‌ترین و گسترده‌ترین کار امام باقر علیه السلام بازگردان حلال و حرام تبیین شده است. در گزارش‌های مختلف زرارۀ به‌عنوان حافظ حریم دین مورد توجه قرار گرفته است.^۲ زیرا در بازگو کردن احکام حلال و حرامی که از امام باقر علیه السلام در اختیار داشت، امین بود.^۳ به سبب پاسبانی صحیح از این امانت، طالبان علم را برای دریافت بسته‌های معرفتی به آن‌ها ارجاع داده‌اند.^۴

تحول فرهنگی با توجه به دور بودن مرکز استقرار شیعیان (کوفه) از مدینه که امام در آن می‌زیستند بدون بهره‌گیری از فرهیختگان جامعه شیعی امکان پذیر نبود. زرارۀ در دو عرصه دریافت آموزه‌های معارفی و فقهی از امام و گستراندن آن در جامعه شیعی با امانت‌داری کامل به بهترین شکل ممکن، نقش آفرینی کرد.

زنده کردن یاد اهل بیت علیهم السلام و برپا داشتن یاد امام باقر علیه السلام،^۵ پیش‌گیری از به فراموشی سپردن آثار نبوت^۶ و پاسبانی از آثار امام باقر علیه السلام و پای بندی عملی زرارۀ به دین^۷ را می‌توان از مؤلفه‌های شکل‌گیری هویت مرجعیت علمی زرارۀ نام برد.

۱. الکلینی، الکافی، ج ۲، ص ۲۰، ح ۶.

۲. الکشی، اختیار معرفة الرجال، ص ۱۳۶، ش ۲۱۹: هُوَ لَا حِفَاطَ الدِّينِ.

۳. همان، ص ۱۳۶، ش ۲۱۹؛ ص ۱۳۷، ش ۲۲۰؛ ص ۱۷۰، ش ۲۸۶؛ ص ۲۳۹، ش ۴۳۳.

۴. همان، ص ۱۳۵، ش ۲۱۶.

۵. همان، ص ۱۳۶، ش ۲۱۹.

۶. همان، ص ۱۳۷، ش ۲۲۰: يُحْيُونَ ذِكْرَ أَبِي عليه السلام.

۷. همان، ص ۱۷۰، ش ۲۸۶: لَوْلَا هُوَ لَا انْقَطَعَتْ آثَارُ النَّبُوَّةِ وَانْدَرَسَتْ.

۸. همان، ص ۱۳۶، ش ۲۱۷.

۹. الزراری، رسالة أبي غالب الزراري، ص ۱۳۶.

۵. کارکردهای مرجعیت علمی زراره

امام صادق علیه السلام شناخت منزلت شیعیان را به اندازه کارکرد دین‌گسترانه و انتقال احادیث به بهترین شکل ممکن به جامعه پیوند داده است.^۱ زراره از یارانی بود که از علم امام لبریزگشته و در کوفه به دین‌گستری پرداخت و با تهاجم‌های فرهنگی یا سوء برداشت‌های برخاسته از متن جامعه در تقابل بود و با ارتزاق فکری از جانب امام به عنوان مخزن علم و حامل اسرار امام معرفی گردید^۲ به گونه‌ای که آن‌ها را به چراغ هدایت فرا روی جامعه شیعه^۳ و ایمن‌ترین کشتی فرهنگی در اقیانوس عمیق متلاطم و طوفان زده تبدیل کرد.^۴ کارکردهای مرجعیت علمی زراره با توجه به گزارش‌های مختلف در منابع حدیثی و رجالی، در چهار عرصه نمایان می‌گردد:

۵-۱. مرجعیت علمی در برطرف ساختن نیازهای دین‌شناختی جامعه

از آن جایی که دسترسی به امام همیشه و به راحتی امکان‌پذیر نبود، چاره کار در رجوع به افرادی قرار داشت که توان‌مندی ایشان در پاسخ‌گویی به پرسش‌ها و نیازهای دین‌شناختی مورد تایید امام بوده و آن‌ها را قابل اعتماد می‌خواند. به گاه کاوش در گزارش‌های رجال کشی با گزارشی روبرو می‌شویم که نشان از دغدغه فیض بن مختار دارد؛ دغدغه‌ای که جز با اطمینان قلب و آرامش خاطر فرو نمی‌نشیند. امام صادق علیه السلام به هدف فرونشاندن این دغدغه و رساندن به آرامش، او را به زراره ارجاع می‌دهند.^۵

۵-۲. شاگردپروری

بایستگی استمرار فرهنگ‌گستری در بستر جامعه شیعه، نیاز به پرورش شاگردانی

۱. الکشی، اختیار معرفة الرجال، ص ۳.

۲. همان، ص ۱۳۷، ش ۲۲۰: کَانُوا عَيْبَةً عَلَيْهِ...

۳. همان، ص ۱۳۷، ش ۲۲۰: هُمْ نُجُومٌ شِيعَتِي أَحْبَاءٌ وَأَمْوَاتٌ يُحْيُونَ.

۴. همان، ص ۱۳۹، ش ۲۲۱: ... فَإِنَّكَ أَفْضَلُ شَفْنِ ذَلِكَ الْبَحْرِ الْمَقَامِ الرَّاحِرِ.

۵. همان، ص ۱۳۵، ش ۲۱۶.

داشت که هم دریافت‌کننده آموزه دینی و هم انتقال‌دهنده به نسل‌های پسین باشند. با تکیه بر سه گونه داده زیر می‌توان شاگردپروری زراره را پی‌جوئی کرد:

داده اول: گزارش کشی از جمیل بن دراج حکایت از ارتباط علمی پیوسته با زراره دارد که توان چشم‌گیر علمی خود را مدیون جلسات علمی وی دانسته^۱ و تعداد زیادی از روایات او را دریافت و به نسل‌های پسین منتقل کرده است.

داده دوم: ابو غالب زراری در رساله خود به‌گاه ترسیم شخصیت زراره به حیثیت جامعیت و تأثیرگذاری وی در شاگردپروری پرداخته و می‌گوید: متکلمین شیعه در آن عصر شاگردان جناب زراره بوده‌اند (الزراری، رسالة أبي غالب الزراري، ص ۱۳۶).

داده سوم: بررسی آماری از سندهایی است که به وسیله کتب اربعه به آن‌ها دست می‌یابیم. هنگامی که زراره و شاگردان پرکار او از جهت گستره روایات و هم‌چنین شخصیت روایی آنان مورد دقت واقع می‌شود، یافته‌ها و تحلیل‌های علمی مختلف به دست خواهد آمد.

در کتب اربعه شیعه تعداد ۲۷۰۲ سند از زراره توسط ۹۳ راوی نقل شده است که میزان پراکندگی آن‌ها در جدول زیر مشخص شده است:

تعداد کل:	الكافي	الفيقيه	التهذيب	الاستبصار
۹۳ راوی	۶۸ راوی	۲۳ راوی	۶۰ راوی	۳۸ راوی

توجه به رابطه آماری زراره با راویان از خویش، بیان‌گران است که پُرکارترین راویان از سرشناس‌ترین چهره‌های علمی عصر خویش بوده‌اند؛ به عنوان مثال:

حریز بن عبدالله السجستانی	المثنی بن الولید الحنط
عمر بن اذینه	عبدالله بن مسکان
عبدالله بن بکیر بن اعین	حماد بن عثمان الناب
جمیل بن دراج	ثعلبة بن میمون

علی بن رثاب الکوفی
موسی بن بکر الواسطی
ابان بن عثمان الاحمر
عبید بن زرارة بن اعین
محمد بن حرمان بن اعین

۳-۵. انتقال تراث زرارہ به نسل‌های پسین

در نمودار زیر، زرارہ به عنوان یکی از سرشاخه‌های اصلی زنجیره انتقال آموزه‌های شیعه و ارتباط میان وی و شاگردان پرتکرارش در نسل‌های پسین در انتقال میراث حدیثی حوزه کوفه به حوزه حدیثی قم قابل مشاهده است.

انتقال میراث حدیثی موجب آشکار شدن پدیده‌ای ویژه به نام "طریق" در فرهنگ اعتبارسنجی شیعه گردید. در واقع "طریق"، مسیری برای انتقال کتاب‌های حدیثی پیشین به نسل‌های بعدی است، نه انتقال مفاهیم شفاهی و زبانی. "طریق" می‌تواند منبع بسیار مناسبی برای شناخت راویان فعال و پرتکرار و چگونگی ارتباط‌های حدیثی مختلف با یکدیگر باشد.

با توجه به اهمیت داده‌ها و نمایش نموداری آن‌ها در ذیل، یک نمونه جهت استفاده بهتر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

در کتب اربعه تعداد ۲۷۰۲ سند از آموزه‌های دریافتی زرارہ وجود دارد؛ این اسناد در قالب ۹۳ راوی^۱ به نسل‌های پسین منتقل شده که حرین بن عبدالله السجستانی به عنوان یکی از شاگردان پرتکرار، تعداد ۶۶۶ سند از او نقل کرده است. در نسل بعدی حماد بن عیسی از طریق حرین تعداد ۵۹۱ سند از آموزه‌های زرارہ را دریافت و تعداد ۲۸۸ سند آن، از طریق ابراهیم بن هاشم و ۱۵۸ سند از طریق حسین بن سعید به حوزه حدیثی قم انتقال یافته است.

۱. در شمار راویان از زرارہ با ۹۳ نفر مواجه هستیم که تعداد ۱۳ نفر بیشترین روایت را از او نقل کرده‌اند. می‌توان این افراد را به عنوان شاگرد و انتقال دهنده‌های اصلی آموزه‌های زرارہ بن اعین قلمداد کرد.

یافته‌های بسیاری را از ترجمه راویان مطرح‌شده در نمودار ذیل می‌توان درباره انتقال تراث زراره از طریق شاگردانش استنباط کرد؛ از جمله:

الف) نام‌برندگان در سلسله شاگردان "زراره"، به عنوان افراد پرکار و شناخته شده در انتقال میراث فرهنگی شیعه هستند که بیش‌ترین آن‌ها دارای توثیق خاص بوده^۱ و تعدادی از آن‌ها با مبانی توثیقات عام، قابل توثیق می‌باشند.^۲

ب) نه تنها زراره به عنوان سرگروه این زنجیره، از طبقه اول اصحاب اجماع می‌باشد^۳، بلکه مهم‌ترین شاگردان و نیز شاگردان شاگردان وی از اصحاب اجماع بشمار می‌آیند؛ جمیل بن دراج، عبدالله بن مسکان، عبدالله بن بکیر، حماد بن عیسی، ابان بن عثمان به عنوان طبقه دوم اصحاب اجماع^۴ و صفوان بن یحیی، محمد بن ابی عمیر، حسن بن محبوب، حسن بن علی بن فضال، فضالة بن ایوب، احمد بن محمد بن ابی نصر از اصحاب اجماع در طبقه سوم متولی انتقال تراث به نسل‌های بعدی هستند.^۵ (این راویان با رنگ خاکستری در نمودار نشان داده شده‌اند.)

ج) زراره شنیده‌های خود از صادقین (ع) را در الواح گردآوری می‌کرده است.^۶ اگرچه نگاه‌شده‌های حدیثی وی به طور مستقل انتشار نیافت، اما به طور قطع می‌توان مدعی شد که به عنوان منابع اصلی در کتاب‌های شاگردان انعکاس یافته است.^۷

۱. النجاشی، رجال النجاشی، ص ۱۲۶، ش ۳۲۸؛ ص ۲۱۴، ش ۵۵۹؛ ص ۲۳۳، ش ۶۱۸. الطوسی، فهرست کتب الشیعة، ص ۱۶۲، ش ۲۴۹؛ ص ۳۲۴، ش ۵۰۴؛ ص ۳۰۴، ش ۴۶۴؛ ص ۱۱۴، ش ۱۵۴؛ ص ۲۶۳، ش ۳۷۵؛ ص ۲۹۴، ش ۴۴۱؛ ص ۱۵۶، ش ۲۴۰؛ الکشی، اختیار معرفة الرجال، ص ۴۱۲.

۲. النجاشی، رجال النجاشی، ص ۴۱۴، ش ۱۱۰۶؛ ص ۱۳، ش ۸؛ ص ۴۰۷، ش ۱۰۸۱. الطوسی، فهرست کتب الشیعة، ص ۴۵۲، ش ۷۱۷؛ ص ۴۷، ش ۶۲؛ ص ۴۶۸، ش ۷۴۸؛ ص ۴۱۸، ش ۶۳۸.

۳. الکشی، اختیار معرفة الرجال، ص ۲۳۸، ش ۴۳۱.

۴. همان، ص ۳۷۵، ش ۷۰۵.

۵. همان، ص ۵۵۶، ش ۱۰۵۰.

۶. همان، ص ۱۴۳، ش ۲۲۶.

۷. صاحبان جوامع حدیثی مانند صدوق و شیخ طوسی به روش‌های مختلف، منابع و طرق دستیابی به نوشته‌های مکتوب اولیه را در قالب مشیخه، فهرست، سند بیان کرده‌اند.

د) پرکارترین راویان از زراره، دارای اصل^۱ و کتاب^۲ هستند و به این وسیله تراث را به نسل‌های بعد منتقل کرده‌اند. با توجه به تراکم ارائه شده، قابل توجه است که بسیاری از روایات بنیادین فقهی شیعه توسط حریر از زراره در قالب کتاب‌های مختلف نقل شده است که همه آن‌ها به عنوان اصل شمرده می‌شوند.^۳

ه) کتاب‌های حدیثی شاگردان زراره با طی کردن فرایند قرائت و سماع^۴ و اجازه با کم‌ترین میزان آسیب‌پذیری و بالاترین ضریب اطمینان به نسل‌های پسین انتقال یافته است. به عنوان نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. نجاشی در طریق خود به کتاب حریر بن عبدالله سجستانی (شاگرد زراره) به فرایند قرائت و سماع در تمام طبقات تأکید کرده است.^۵
۲. حسن بن علی بن فضال، کتاب عبدالله بن بکیر (شاگرد زراره) را با فرایند قرائت و سماع به فضل بن شاذان انتقال داده است.^۶
۳. حسن بن علی بن زیاد الوشاء به احمد بن محمد بن عیسی دستور می‌دهد که برای دریافت کتاب‌های علاء بن رزین و ابان بن عثمان الاحمر (شاگرد زراره) استنساخ را آغاز کند و در مرحله بعد به فرایند قرائت و سماع بپردازد.^۷

سال نوزدهم، شماره ۱۴، بهار ۱۴۰۱

۱. فهرست کتب الشیعة، ص ۱۱۴، ش ۱۵۴؛ ص ۲۶۳، ش ۳۷۵.
۲. النجاشی، رجال النجاشی، ص ۲۸۳، ش ۷۵۲؛ ص ۲۲۲، ش ۵۸۱؛ ص ۱۲۶، ش ۳۲۸؛ ص ۲۵، ش ۶۵۷؛ ص ۴۰۷، ش ۱۰۸۱؛ ص ۱۳، ش ۸؛ ص ۴۱۴، ش ۱۱۰۶؛ ص ۲۱۴، ش ۵۵۹؛ ص ۱۴۳، ش ۳۷۱؛ ص ۱۱۸، ش ۳۰۲؛ ص ۲۳۳، ش ۶۱۸.
۳. الطوسی، فهرست کتب الشیعة، ص ۳۲۴، ش ۵۰۴؛ ص ۳۰۴، ش ۴۶۴؛ ص ۴۵۲، ش ۷۱۷؛ ص ۴۷، ش ۶۲؛ ص ۴۶۸، ش ۷۴۸؛ ص ۲۹۴، ش ۴۴۱؛ ص ۱۵۶، ش ۲۴۰؛ ص ۳۰۸، ش ۴۷۰؛ ص ۴۱۸، ش ۶۳۸.
۴. الطوسی، فهرست کتب الشیعة، ص ۱۶۲، ش ۲۴۹؛ له کتب، منها: کتاب الصلاة، کتاب الزکاة، کتاب الصیام، کتاب النوادر تعد کلها فی الأصول.
۵. فرایند قرائت و سماع برای انتقال تراث با دستور امام در جامعه شیعه نهادینه شده است. رک: الکلبینی، الکافی، ج ۱، ص ۵۲، ح ۵.
۶. النجاشی، رجال النجاشی، ص ۱۴۵.
۷. همان، ص ۳۵.
۸. همان، ص ۳۹.

و) در ترجمه شاگردان زراره، عبارات زیر درج شده است:

۱. جمیل بن دراج: له کتاب رواه عنه جماعات من الناس.^۱
۲. ثعلبة بن میمون: له کتاب... قد رواه جماعات من الناس.^۲
۳. عبدالله بن بکیر: له کتاب کثیر الرواة.^۳
۴. عبید بن زراره: له کتاب یرویه جماعة عنه.^۴
۵. حماد بن عثمان: روی عنه جماعة.^۵
۶. مثنی بن الولید: له کتاب یرویه جماعة.^۶

عبارات حاضر، کاشف از نهادینه شدن کتاب محوری در جامعه شیعه دارد. با فراوانی نسخه‌های کتاب و هم‌چنین با فراگیری آن‌ها توسط شاگردان به شیوع و گسترش مجموعه‌های حدیثی کمک شایانی شد.

و) فرایند قرائت و سماع و نهادینه شدن کتاب محوری، حکایت از طراحی یک سیستم برای انتقال حدیث شیعه به نسل‌های پسین توسط امام دارد. بسیاری از نگاشته‌های اصحاب در این فرایند روش مند مورد استقبال چشم‌گیر جامعه شیعه قرار گرفت.^۷ آشکار است که این امر مانع جدی بر سر راه دگرگون‌سازی آموزه‌های یک کتاب حدیثی است. بدین جهت امکان جعل و تحریف در این گونه از میراث به شدت کاهش یافته و مورد اعتنا قرار نمی‌گیرد.

۱. همان، ص ۱۲۷.

۲. همان، ص ۱۱۸.

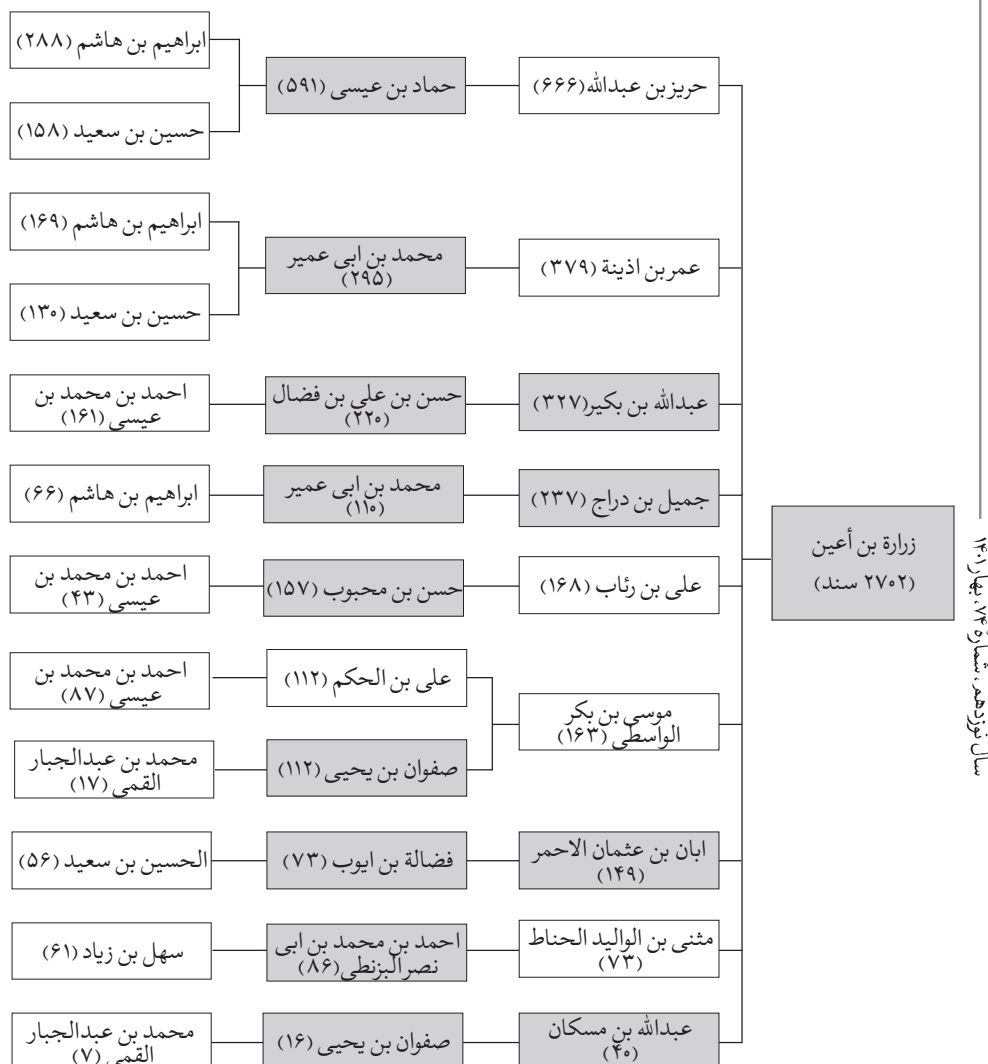
۳. همان، ص ۲۲۲.

۴. همان، ص ۲۳۳.

۵. همان، ص ۱۴۵.

۶. همان، ص ۴۱۴.

۷. با جستجوی کلیدواژه‌های: «عدة، جماعة، جماعة کثیرة، جماعات، خلق» در کتاب رجال نجاشی می‌توان به فراوانی و شیوع گسترده کتاب‌های اصحاب پی‌برد.

۴-۵. بازسازی تمدن شیعی بر پایه خواست امام علی (ع)

فقه به عنوان مجموعه آموزه‌های رفتاری که نشان از باورهای عمیق و زیربنایی مذهبی دارد، مهم‌ترین و شاخص‌ترین مجموعه آموزه‌های دینی را تشکیل داده که استقلال و هویت فرهنگی جامعه شیعه را به دنبال دارد.

شیعه به دلیل پیشینه تاریخی دگرگون و فشار و خفقان بنی‌امیه امکان علنی ساختن فقه و هویت فرهنگی خویش را در جامعه نداشت.

راهبرد امام باقر علیه السلام برای سامان بخشیدن و انسجام جامعه شیعه، نشر فراگیر آموزه‌های فقهی توسط مرجعیت علمی مانند زرارۀ بود؛^۱ زیرا با گسترش و پای بندی به آن منجر به جداسازی جامعه شیعی از جامعه فرهنگی رقیب می‌شد.

زرارۀ در مقام مرجعیت علمی، حرکت و جهش برای تمدن‌سازی شیعی را دنبال می‌کرد. این پدیده نیازمند پیوستگی و ارتباط همیشگی با نهاد امامت بود. نهادی که ویژگی‌هایی چون: برخورداری از دانش لازم برای گستراندن آموزه‌های دینی در بستر جامعه، پاسخ‌گویی به تمام نیازهای دین‌شناختی^۲ و خدایی بودن این دانش (رک: همان، ج ۱، ص ۲۶۰ و ۲۷۳) و خطا ناپذیری بودن (رک: همان، ج ۱، ص ۳۹۹) را دربردارد.

پیامد حرکت علمی زرارۀ، غنی شدن شیعه از لحاظ محتوا و رخ نمودن هویت فرهنگی مستقل و نیازمندی فرهنگی جامعه اهل سنت به شیعیان بود. برخی از متون حدیثی مانند: لَوْلَا زُرَّارَةٌ وَ نَظَرَاؤُهُ لَأَنْدَرَسَتْ أَحَادِيثُ أَبِي^۳، هُوَلَاءِ حُقَاطُ الدِّينِ وَأُمَنَاءُ أَبِي عَلِيٍّ^۴ حَلَالِ اللَّهِ وَ حَرَامِهِ^۵، به روشنی در این معنا دلالت دارد و برپایه همین روایات است که گفتار امام صادق علیه السلام به عیسی بن السری^۶ را باورپذیر می‌کند.

۶. دستاورد

جامعه شیعی که قبل از امامت امام باقر علیه السلام به دلیل واقع شدن در یک محاصره و هجوم فرهنگی همه جانبه از سوی پیروان مکتب خلفاء، از دست یابی به آموزه‌های اصیل دینی به شکل فراگیر محروم مانده بود؛ بعد از امامت امام باقر علیه السلام، با تدبیر ایشان حرکت به سوی غنی سازی و تحول فرهنگی در بستر عمومی جامعه شکل گرفت.

۱. الکلینی، الکافی، ج ۲، ص ۲۰، ح ۶: ... حَتَّى كَانَ ابُو جَعْفَرٍ فَمَتَّحَ لَهُمْ وَ بَيَّنَّ لَهُمْ مَنَاسِكَ حَجَّهِمْ وَ حَلَالَهُمْ وَ حَرَامَهُمْ.

۲. همان، ج ۱، ص ۲۶۱، ح ۲.

۳. الکشی، إختيار معرفة الرجال، ص ۱۳۶، ش ۲۱۷.

۴. همان، ص ۱۳۶، ش ۲۱۹.

۵. الکلینی، الکافی، ج ۲، ص ۲۰، ح ۶: ... حَتَّى صَارَ النَّاسُ يَحْتَاجُونَ إِلَيْهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا كَانُوا يَحْتَاجُونَ إِلَى النَّاسِ ...

مهم‌ترین ابزار غنی‌سازی و گسترش فرهنگ دینی در جامعه، پدیده‌ای به نام حدیث بود. حدیث از گذر امام با واسطه و نقش‌آفرینی گروهی که از آنان به راویان تعبیر می‌شد به بستر عمومی جامعه انتقال یافت.

به دلیل گسست و فاصله جغرافیایی میان محل زیست امام (مدینه) و محل تجمع اصلی شیعیان (کوفه)، گروهی می‌بایست آموزه‌های دینی را در بالاترین سطح، دریافت و انتقال می‌دادند.

در میان این گروه، افراد شاخصی مانند زراره حضور دارند که در جایگاه مرجعیت علمی نصب شده و بیش‌ترین نقش را در پیاده‌سازی موفق طرح امام داشتند. مهم‌ترین هدف این راویان گذردادن جامعه شیعی از مرحله فقر فرهنگی به مرحله شکوفایی فرهنگی در پرتو مدیریت امام معصوم علیه السلام بود.

از ویژگی‌های مهم زراره در جایگاه مرجعیت علمی می‌توان به جامعیت علمی، حامل اسرار اهل بیت، جریان‌سازی علمی، منشأ اثربودن در جامعه، برتری در مناظرات، تلاش مستمر در دستیابی به آموزه‌ها و رهایی شیعیان از وابستگی علمی به جامعه رقیب اشاره کرد.

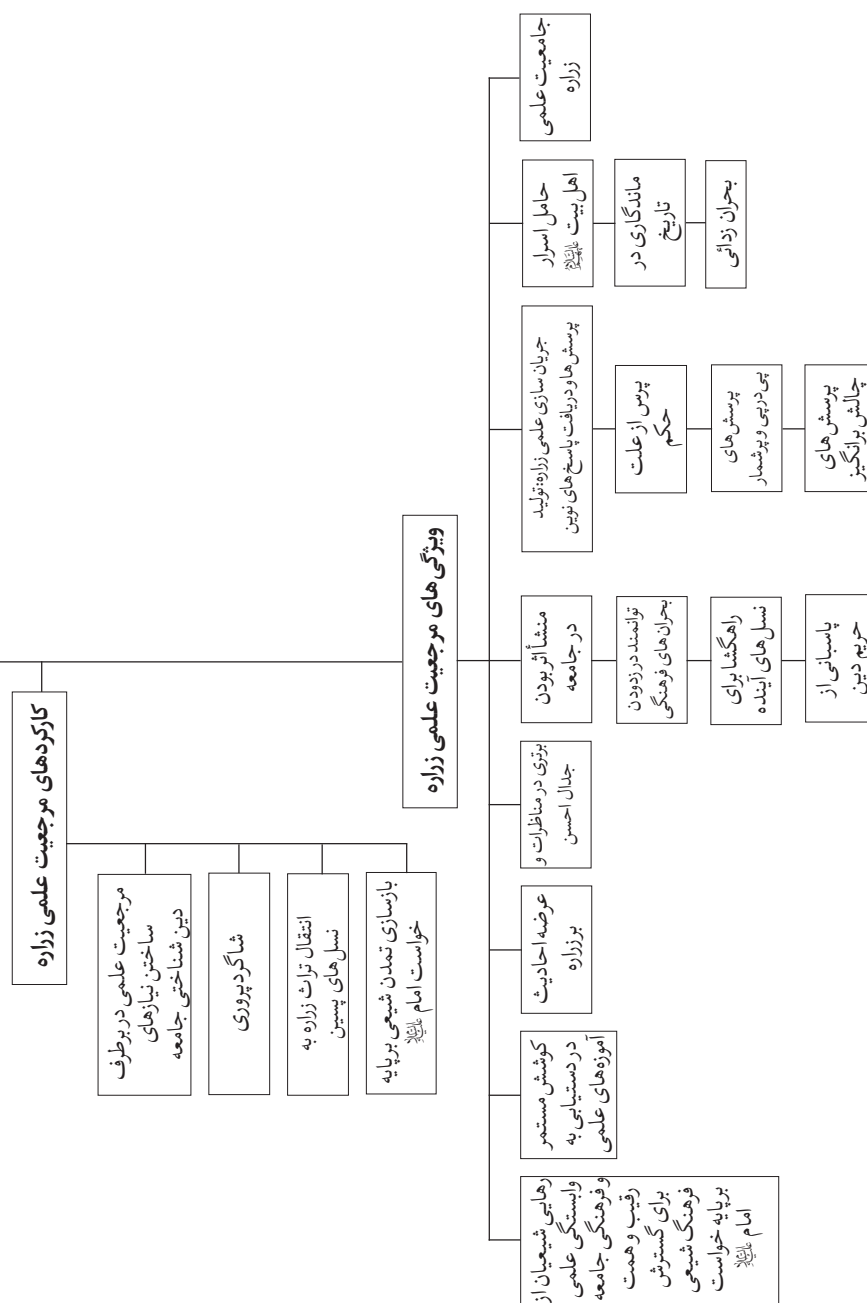
کارکردهای مرجعیت علمی زراره را بایست در برطرف‌سازی نیازهای دین‌شناختی جامعه، شاگردپروری، انتقال تراث و بازسازی تمدن شیعی برپایه خواست امام مشاهده کرد.

در ذیل مدل مفهومی مرجعیت علمی زرارۀ بن‌اعین را می‌آوریم:

سال نوزدهم، شماره ۷۴، بهار ۱۴۰۱

مرجعیت علمی زرارۀ بن اعین

پیشنهاد موضوع مقاله و پایان نامه:

موضوعات زیر پیرامون شخصیت علمی و فرهنگی زرارۀ بن‌اعین پیشنهاد می‌گردد:

۱. تأثیر زرارۀ در هویت بخشی جامعۀ شیعه؛
۲. گونه‌شناسی روایات زرارۀ بن‌اعین؛
۳. عرصه‌های پرسش‌گری زرارۀ بن‌اعین؛
۴. نقش زرارۀ در تثبیت بنیان‌های امامتی در عصر امام باقر علیه السلام؛
۵. سیرانتقال احادیث زرارۀ به کتاب الکافی با نگرش کتاب‌محور.

کتاب‌نامه:

قرآن کریم

۱. ابن‌ابی‌جمهور الأحسائي، محمد بن علی بن ابراهیم، عوالي اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة، تحقیق: مجتبی عراقی، دارسیدالشهداء، قم: ۱۴۰۵ق.
۲. ابن‌الندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، تحقیق: ابراهیم رمضان، دارالمعرفه، بیروت: ۱۴۱۷ق.
۳. ابن‌شعبه الحرانی، الحسن بن علی، تحف العقول عن آل الرسول، تحقیق: علی اکبر غفاری، مؤسسه النشر الاسلامی، قم: ۱۳۶۳ش.
۴. البرقي، احمد بن ابی عبدالله، کتاب الرجال، تصحیح: حسن مصطفوی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران: ۱۳۴۲ش.
۵. التمیمي المغربي، القاضي النعمان بن محمد، دعائم الإسلام، تحقیق: آصف فیضی، مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، قم: ۱۳۸۵ق.
۶. الجعفری، محمدرضا، ترجمه‌ای حنیفه، بنیاد فرهنگی جعفری، قم: ۱۳۹۵ش.
۷. جمعی از نویسندگان، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران: ۱۳۶۷ش.
۸. حسینی شیرازی، سیدعلیرضا، اعتبارسنجی احادیث شیعه، سمت، تهران: ۱۳۹۷ش.
۹. -----، لطفی‌پور، محمد، مصداق‌یابی و کارکردهای فرهنگی واژه «أَصْحَابُ أَبِي» در کلام امام صادق علیه السلام، مجله: مطالعات قرآن و حدیث سفینه، تابستان ۱۴۰۰ - شماره ۷۱ (۳۶ صفحه - از ۴۷ تا ۸۲).
۱۰. الحلبي، عبد‌الکریم بن طاووس، فرحة الغری فی تعیین قبرا میرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام

- فی النجف، منشورات الرضی، قم: بی تا.
۱۱. الحمیری، عبد الله بن جعفر، قرب الإسناد، مؤسسة آل البيت علیہ السلام، قم: ۱۴۱۳ ق.
 ۱۲. الزراری، احمد بن محمد، رسالة أبي غلاب الزراري إلى ابن ابنه في ذكر آل أعين، تصحيح: سيد محمد رضا جلالی، دار زین العابدین، قم: ۱۴۳۷ ق.
 ۱۳. الشریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغة، تحقیق: صبحی صالح، انتشارات هجرت، قم: ۱۴۱۴ ق.
 ۱۴. الشیخ البهائی، محمد بن الحسین العاملي، مشرق الشمسين وإکسیر السعادتین، تحقیق: سید مهدی رجائی، بنیاد پژوهش های اسلامی، مشهد: ۱۳۸۷ ش.
 ۱۵. الصدوق، محمد بن علی بن بابویه، الخصال، تحقیق: علی اکبر غفاری، مؤسسة النشر الاسلامي، قم: ۱۳۶۲ ش.
 ۱۶. -----، کمال الدین و تمام النعمة، تحقیق: علی اکبر غفاری، دارالکتب الإسلامية، تهران: ۱۳۹۵ ق.
 ۱۷. -----، من لا یحضره الفقیه، تحقیق: علی اکبر غفاری، مؤسسة النشر الاسلامي، قم: ۱۴۱۳ ق.
 ۱۸. الصفار، محمد بن الحسن، بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد، تصحيح: محسن کوجه باغی، مکتبة آية الله المرعشي النجفي، قم: ۱۴۰۴ ق.
 ۱۹. الطبرسی، احمد بن علی، الإحتجاج علی أهل اللجاج، تحقیق: محمد باقر خراسان، نشر مرتضی، مشهد: ۱۴۰۳ ق.
 ۲۰. الطوسی، محمد بن الحسن، تهذیب الأحکام، تصحيح: حسن الموسوی خراسان، دارالکتب الإسلامية، تهران: ۱۴۰۷ ق.
 ۲۱. -----، رجال الطوسی، تصحيح: جواد القیومی، مؤسسة النشر الاسلامي، قم: ۱۳۷۳ ش.
 ۲۲. الطوسی، محمد بن الحسن، فهرست کتب الشيعة وأصولهم وأسماء المصنفين وأصحاب الأصول، تحقیق: عبد العزيز طباطبائي، مکتبة المحقق الطباطبائي، قم: ۱۴۲۰ ق.
 ۲۳. العاملي، الحسن بن زین الدین، منتقى الجمان في احاديث الصحاح والحسان، تصحيح: علی اکبر غفاری، مؤسسة النشر الاسلامي، قم: ۱۳۶۲ ش.
 ۲۴. العیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر العیاشی، تحقیق: سید هاشم رسولی محلاتی، المطبعة العلمية، تهران: ۱۳۸۰ ق.
 ۲۵. الکشی، محمد بن عمر، إختيار معرفة الرجال، محمد بن الحسن الطوسی، تحقیق: حسن

- مصطفوی، دانشگاه مشهد، مشهد: ۱۴۰۹ق.
۲۶. الکلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، دارالکتب الإسلامية، تهران: ۱۴۰۷ق.
۲۷. المجلسي، محمد باقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليهم السلام، دار إحياء التراث العربي، بيروت: ۱۴۰۳ق.
۲۸. -----، مرآة العقول في شرح أخبار آل الرسول، تحقیق: سید هاشم رسولی محلاتی، دارالکتب الإسلامية، تهران: ۱۴۰۴ق.
۲۹. النجاشي، احمد بن علی، رجال النجاشي، مؤسسة النشر الاسلامي، قم: ۱۳۶۵ش.